

Олександр Пилипенко

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТАХ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД**

DOI: 10.5281/zenodo.5091244

© О. Пилипенко, 2021. СС BY 4.0

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу процесу зародження, розвитку та організації наукової діяльності в перших університетах на українських землях Російської імперії в першій половині XIX ст. Робота здійснена з використанням порівняльно-історичного методу дослідження. **Науковою новизною дослідження** є запровадження до наукового обігу нових джерел та фактичного матеріалу, які до сьогодні залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Їх обнародування дозволить по-новому підійти до розв'язання багатьох історичних проблем. **Висновки:** на розвиток науки в Наддніпрянській Україні в дореформену добу XIX ст. впливали принципові політичні й соціально-економічні протиріччя того часу. Зародження капіталістичних форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, поступу наукового прогресу. Але, з іншого боку, намагання пануючої політичної еліти будь-що зберегти феодально-кріпосничі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності. Недостатня кількість кваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування й слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабному проведенню наукових досліджень. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні й діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, удосконалення форм її організації відбувався нерівномірно, переживаючи періоди спаду й піднесення. Аналіз державних заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки вчених, удосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку із зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, відбувався процес перетворення науки в національну за своїм складом, що сприяло зародженню, формуванню та становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

Ключові слова: університет, Міністерство народної освіти, професорсько-викладацький склад, Навчальний процес, наукова діяльність, дослідження, наукові роботи.

Організація наукової діяльності в першій половині XIX ст. на українських землях відбувалася двома шляхами: завдяки цілеспрямованій політиці й діям уряду Російської імперії та за рахунок ентузіазму професорів і викладачів перших університетів. Так, за ініціативи професора права М.Д. Іванишева на основі зібраних Київською археографічною комісією документів у 1852 р. був створений Центральний архів давніх актів, опіку над яким здійснювало Правління університету св. Володимира. У 1851 р. при Київському університеті почала роботу «Комісія для опису губерній Київського навчального округу». Активну участь у її діяльності брали місцеві професори К.Ф. Кесслер, Р.Е. Траутфеттер, К.М. Феофілактів, В.Ф. Федоров, М.Х. Бунге, О.С. Рогович, А. Метлинський та інші, які вважали краєзнавство важливим науковим заняттям. Комісія складалася з природничо-історичного, географічного, статистичного й промислового відділень. Дослідження проводили в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях, результатом стало опублікування чотирьох томів «Праць», видрукованих протягом 1851–1861 рр.¹

Наприкінці 1844 р. Рада Київського університету постановила видавати «Записки імператорського університета св. Володимира» – періодичний орган тиражем в 400 екземплярів. Але цей проект тоді не вдалося реалізувати. Власне друковане періодичне видання Київського університету – щомісячний науково-освітній часопис «Университетские известия» – почало виходити в світ лише з 1861 р. Це видання виходило в чотирьох книгах (відповідно до кожного з наявних на той час університетських відділень: історико-філоло-

¹ Державний архів міста Києва. Уведомление Совету университетов об учреждении Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. 1851 р. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 14. Арк. 1–2.

гічного, фізико-математичного, юридичного й медичного), у яких друкували наукові розвідки професорів і викладачів університету².

Наприкінці дореформеної доби в середині XIX ст. завдяки професурі університетів почали регулярно проводити з'їзди з різних галузей знань. Так, за ініціативи професора зоології університету св. Володимира К.Ф. Кеслера в 1861 р. в Києві був організований Перший з'їзд природознавців Російської імперії³. А в наступному році проведений Другий з'їзд природознавців. Головне завдання цих форумів полягало в розвитку та інтенсифікації науково-дослідних робіт у галузі природничих наук⁴.

Однією з форм організації наукової діяльності, яка почала активно поширюватися в Російській імперії в першій половині XIX ст., були наукові товариства. Ці установи були створені за зразком передових країн Західної Європи й Північної Америки. На початку XIX ст. складаються передумови для проведення колективних робіт, установлення більш тісних контактів між ученими. Статут 1804 р. передбачав створення при імператорських університетах наукових товариств, які б займалися розповсюдженням в суспільстві гуманітарних, природничих і точних наук⁵.

З розвитком на українських землях університетської освіти помітно активізувалася організація наукових товариств. Ці установи ставали головним осередком університетського наукового життя. Для наукових товариств першої половини XIX ст. характерна чітка спеціалізація: були створені природничі, гуманітарні, технічні, сільськогосподарські та інші установи. Можна чітко виділити два типи наукових товариств: об'єднання, що працювали при університетах, та самостійні заклади. У міру становлення й розвитку українських університетів почали створюватися наукові товариства за тими галузями знань, які в тому чи тому вищому навчальному закладі розвивалися найбільш успішно⁶.

Невдовзі після відкриття Харківського університету його передова професура проявила ініціативу щодо створення при ньому наукового товариства. Уже в 1812 р. заснували установу під назвою «Харківське товариство наук», що ставила собі за мету «розповсюдження наук і знань як через наукові дослідження, так і через видання корисних для суспільства праць». «Товариство наук» складалось з двох відділень: природничого, в якому провадилися дослідження з фізики, хімії, природничих наук, медицини, механіки, та гуманітарного, де вивчалися давні й нові мови та літератури, історія й етнографія. Наукові розвідки друкували в щорічних збірниках⁷.

Перше засідання «Товариства наук» відбулось у березні 1813 р. Щорічно проводили в середньому 5 засідань. Воно існувало безперервно до 1818 р., а потім ще на деякий час було відроджене у 1824 р.⁸ Провідну роль у діяльності цієї установи відігравали професори Харківського університету Т. Осиповський, Г. Успенський, І. Срезневський, І. Шад, І. Каменський та інші. У 1827 р. членами «Товариства наук» були 80 осіб, а в рік відродження – 52 особи⁹. Це перше наукове товариство на території Наддніпрянської України проіснувало до 1830 р.

Статут 1835 р. суттєво коригував право університетів відкривати наукові товариства. На відміну від Статуту 1804 р., у новій редакції було зазначено, що Ради університетів могли засновувати лише ті наукові товариства, які були необхідні «для вдосконалення досліджень в певній галузі науки»¹⁰. Унаслідок цього виникло декілька вузькоспеціалізованих товариств. Зокрема, 1840 р. було засноване «Товариство київських лікарів», провідну роль в діяльності якого відігравали професори-медики Київського університету. У січні 1861 р. завдяки зусиллям професора Харківського університету В.Ф. Грубе було відкрите «Харківське медичне товариство». Першим його очільником став харківський професор Д.П. Лямбль, а серед його членів значилося багато інших професорів університету:

² Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. С. 465–467.

³ I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. *Университетские известия*. Киев, 1861. № 1 (сентябрь). С. I–XXXIII.

⁴ Второй съезд естествоиспытателей в Киеве. *Университетские известия*. Киев, 1862. № 7–8. С. 1–72.

⁵ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

⁶ Павлова Г. Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. Москва: Наука, 1990. С. 216.

⁷ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 730, 733.

⁸ История Харьковского общества наук. *Труды Общества наук, состоящего при императорском Харьковском университете*. Харьков, 1817. Т. 1.

⁹ *Украинский журнал*. 1924. № 4. С. 50.

¹⁰ Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. Санкт-Петербург: Типография-литография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1901. Стб. 147.

Ф.К. Альбрехт, Ф.І. Ган, Є.С. Гордєєнко, К.О. Демонсі, Д.П. Лямбль, Л.С. Ценковський, Л.Л. Гіршман, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін та інші¹¹.

Міністр народної освіти А.В. Головнин скаржився, що протягом дореформеного періоду кількість наукових товариств була дуже обмеженою, і більша їх частина діяла в Москві й Санкт-Петербурзі, у той час як в інших частинах Російської імперії їх було зовсім мало¹². Але навіть діяльність тих поодиноких наукових товариств, що існували в першій половині XIX ст., підготувала фундамент для масштабних наукових досліджень вітчизняних учених у наступні роки. Важко переоцінити роль цих установ, що об'єднували передових учених-ентузіастів і ставали самостійними науковими центрами, у розповсюдженні й популяризації серед населення знань «практичного напрямку».

Функціонування наукових товариств виражалось у безпосередній організації досліджень, проведенні краєзнавчих експедицій, регулярному проведенні засідань, на яких заслуховували й обговорювали тематичні доповіді, виданні часописів та збірників праць, читанні публічних лекцій, організації виставок тощо. Інститут наукових товариств, що пройшов процес становлення в першій половині XIX ст., і в наші часи продовжує залишатись однією з провідних форм організації наукових досліджень.

Реакційна політика царського уряду, що негативно позначалася на розвитку вищої освіти Російської імперії, зачепила й наукову діяльність. Так, у 1824 р. міністр народної освіти, консервативно налаштований адмірал А.С. Шишков запропонував вжити певних заходів для того, щоб розвиток вітчизняної науки був «очищений від всіляких сторонніх і шкідливих мудрувань»¹³. Але ставлення до науки з боку можновладців почало поступово змінюватися за часів царювання Миколи I. Тодішній розробник імперських ідеологічних доктрин міністр народної освіти С.С. Уваров усвідомлював роль наукового прогресу. На його думку, вектор розвитку російської науки мав бути направлений на те, щоб, «зберігаючи всі вигоди європейського просвітництва, просувати наукове життя Росії нарівні з іншими націями», але водночас повинен був дотримуватись і самотності, яка базується «на власних засадах і відповідає потребам народу і держави»¹⁴.

Та лише в середині 1850-х рр., після важкої й болючої поразки в Кримській війні, коли сплила на поверхню науково-технічна відсталість Російської імперії, у царського уряду нарешті з'явилося повне усвідомлення того, що розвиток науки «є необхідністю нашого часу»¹⁵. Майже одразу після приходу до влади нового імператора Олександра II почали згортатися численні реакційні заходи його попередника Миколи I. Стосувалося це й освітньої та наукової сфери, важливість розвитку якої почала підкреслюватися провідними можновладцями. Уже наприкінці 1855 р. тодішній міністр народної освіти О.С. Норов під час ревізійної поїздки по університетах говорив: «Наука, панове, завжди була для нас однією з найважливіших потреб, але тепер вона перша. Потрібні на усіх ланках служби імператору й вітчизні уми розвинені, моральні, збагачені знаннями»¹⁶.

Так, до середини XIX ст. виникає й формується нова корпорація працівників – учені. В 1852 р. міністр народної освіти П.О. Ширинський-Шихматов заявив, що державні службовці з наукової й навчальної частини «складають особливий стан службовців» і «назва учених належить їм як за сутністю і родом занять, так і за самими умовами призначення їх на службу за цією частиною, оскільки для цього вони зобов'язуються або мати науковий ступінь, або підлягають спеціально встановленим випробуванням для підтвердження своїх знань та здатності викладати»¹⁷.

На законодавчому рівні звання «вчений» у Російській імперії було закріплене лише 16 квітня 1862 р., коли вищий законодавчий орган Російської імперії, Державна рада, видала попередньо затверджену Олександром II постанову «До питання про те, кого слід розуміти під назвою “вчених”...» У цьому нормативно-правовому документі роз'яснювали, що «під назвою учених... маються на увазі: а) ті, хто отримав від одного з російських університетів наукові ступені доктора, магістра або кандидата наук і звання дійсного студента на різних факультетах, а також ті, хто має ступені доктора медицини, лікаря, магістра

¹¹ Сравнительная таблица уставов университетов... Стб. 147.

¹² Головнин А. В. Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах. Санкт-Петербург: [Б. в.], 1865. С. 59.

¹³ Предложение Главному правлению училищ министра народного просвещения Шишкова [11 декабря 1824 г.]. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 535.

¹⁴ Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843). Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. С. 75–76.

¹⁵ Атеней. 1858. № 48. С. 306.

¹⁶ Отчет министра народного просвещения за 1855 год. Журнал Министерства народного просвещения. 1856. Июнь (№ 6). Отд. I. С. 162.

¹⁷ Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград: Ленинградское отделение «Наука», 1983. С. 36.

фармації, магістра ветеринарних наук, провізора й ветеринара; б) ті, хто закінчив курс у колишньому Педагогічному інституті зі званням старших і молодших учителів гімназій, або ті, хто отримав таке звання за результатами спеціального іспиту; в) ті особи, які стали відомими завдяки власним творам і визнані гідними отримати звання учених за рішенням університетів, академій та наукових товариств»¹⁸.

Учені постійно намагалися довести до можновладців соціальну значимість науки для життя суспільства й держави, а також привернути увагу до її потреб. Зокрема, одним з ініціаторів таких закликів був М.І. Костомаров, який наголошував на корисності розвитку наукових знань для соціального прогресу й зростання добробуту населення. Але імператорські чиновники далеко не завжди поверталися обличчям до наукової галузі та її працівників. Незважаючи на скрутні в ідеологічному, соціально-правовому й матеріальному плані часи, чимало прогресивних професорів-ентузіастів самовіддано займалися науково-дослідною діяльністю та залучали до неї нові покоління молодих учених. Період дії Статуту 1863 р. відзначився реформуванням усієї системи народної освіти та піднесенням суспільно-політичної думки в Російській імперії. Розуміння урядом нових пріоритетів університетської справи відбилося в додатку до Статуту 1863 р. – окремому «Поданні». У ньому основна мета реформи університетів полягала в «розвитку та посиленні їх наукової діяльності»¹⁹.

Отже, перша половина XIX ст. є важливим періодом в історії вітчизняної науки. Саме тоді була заснована система науково-дослідних центрів, яка надалі неухильно еволюціонувала. У цей період отримали подальший розвиток організаційні форми науки на українських землях, які рівнялися на організацію досліджень у провідних країнах Західної Європи. Розвиток науки на території Наддніпрянської України пов'язаний, насамперед, із виникненням Харківського й Київського університетів. Царський уряд пішов на цей крок під впливом тогочасних загальноєвропейських тенденцій. Зародження капіталістичних відносин і промисловості потребували нових наукових і технологічних винаходів та розробок. Без розвитку науки не могло бути й мови про модернізацію економіки держави.

Українська наука зароджувалася у вкрай несприятливих умовах. На розвиток дослідницької роботи професорсько-викладацьких кадрів університетів негативним чином впливали різні фактори: відсутність науково-дослідної інфраструктури, недостатнє фінансування, брак лабораторій, клінік, бібліотек, обсерваторій тощо. Водночас внутрішня структура університетів, а саме поділ на факультети, сприяли й багато в чому зумовили формування нових галузей знань.

На розвиток науки в Наддніпрянській Україні в дореформену добу XIX ст. впливали принципи політичні й соціально-економічні протиріччя того часу. Зародження капіталістичних форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, поступу наукового прогресу. Але з іншого боку, намагання панівної політичної еліти будь-що зберегти феодално-кріпосницькі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності. Недостатня кількість кваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування й слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабному проведенню наукових досліджень. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні й діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, удосконалення форм її організації відбувався нерівномірно, переживаючи періоди спаду й піднесення. Аналіз державних заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки учених кадрів, вдосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку із зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри на складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, відбувався процес перетворення науки в національну за своїм складом, що сприяло зародженню, формуванню та становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

¹⁸ По вопросу о том, кого следует разуметь под названием «учёных», детям которых принадлежит право вступления в гражданскую службу [16 квітня 1862 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 744.

¹⁹ Левицька Н.М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія. Київ: НУХТ, 2012. С. 199.

Reference

Levytska, N. M. (2012). Vyshcha humanitarna osvita Naddnyprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Higher humanitarian education of Right-Bank Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX c.)]. Monohrafiia. Kyiv, Ukraine.

Shyp, N. A. (1991) Yntelyhentsyia na Ukrainy (III v.): Ystoryko-sotsyolohycheskyi ocherk [Intellectual in Ukraine (III v.): historical and sociological essay]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001Україна).

Pylypenko Oleksandr E. – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodimirska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

ORGANIZATION OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN UNIVERSITIES OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE IN A PRE-REFORM PERIOD

The purpose of the article is realization of retrospective analysis of process of origin, development and organization of academic activity in the first universities on Ukrainian territory of the Russian empire in the first half of XIX century. **Methodologically** work is carried out with the usage of historic-comparative method of research. **The scientific novelty** of this study is introduction to scientific circulation some new sources and factual materials, that remained out of Ukrainian researchers' attention, which allowed to find a new approaches to the identified tasks. **Conclusions.** Thus, the first half of XIX century is an important period in history of Ukrainian science. So, there was founded system of research centers, that in future evolved steadily. In this period organizational forms of native science got further development on Ukrainian territory. Scientific centers equaled on providing universities in the leading countries of Western Europe. Development of science on territory of Naddnyprianska Ukraine is constrained, first of all, with the origin of the Kharkiv and Kyiv universities. Empire's government contributed to this move under the the influence of European tendencies. The origin of capitalist relations and industry needed new scientific and technological inventions and developments. Without science development it could not be modernization processes in economy of the state. Ukrainian science was conceived in extremely unfavorable conditions.

On development of native professors' research work in universities different factors negative influenced, such as absence of research infrastructure, insufficient funding etc. On development of science in Naddnyprianska Ukraine in pre-reform time of XIX century fundamental political and socio-economic contradictions influenced greatly. The origin of capitalist forms of manage needed a wide study, research and usage of natural riches, advancement of science development. But, on the other hand, attempt of dominating political elite to save anything middle ages foundations substantially prevented to development of research activity. The insufficient amount of qualified scientific personnel, chronic moneyless and weak material base of universities, substantially interfered with scale realization of scientific researches. In these conditions native science was developed by enthusiasts. The Ukrainian scientists participated actively in creation and activity of scientific communities. Research work of members of these establishments was oriented to satisfaction of practical necessities of industry, agriculture, health protection, development of educational level of population. Development of Ukrainian science, perfect forms of its organization took place unevenly, experiencing the periods of slump and presentation. Analysis of state politic in relation to guidance by science, the system of preparation of qualified scientific personnel, perfection of forms of scientific activity certifies that a decision of these important problems was in close connection with the foreign and internal policy of empire's government. But, in spite of difficult terms, progress of Ukrainian science was steady and permanent. Native science began to collect force, the amount of scientists grew, there was a process of transformation of science in national after the composition, that assisted an origin, forming and becoming of native scientific schools and then to further development of Ukrainian science at all.

Key words: university, Ministry of Public Education, teaching staff, educational process, scientific activity, research, scientific works.

Дата подання: 28 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Організація наукової діяльності в університетах Наддніпрянської України в до-реформний період. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 117–121. DOI: 10.5281/zenodo.5091244.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. Orhanizatsiia naukovoï diialnosti v univertsytetakh Naddnyprianskoi Ukrainy v doreformnyi period [Organization of scientific activity in universities of Naddnyprianska Ukraine in a pre-reform period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 117–121. DOI: 10.5281/zenodo.5091244.